

Les àmfores romanes del Camp de Tarragona i la producció del vi tarraconense

Introducció

Diversos escriptors d'època romana fan esment del vi de *Tarraco*; tanmateix, a nivell arqueològic, mentre que els vins de l'àrea laietana, dels quals parlen també els autors clàssics (Plini, *Nat. Hist.* XIV, 71; Marcial I, 26.9; VII, 53.6) són en aquests moments força ben coneguts,¹ així com els d'altres àrees de la *Hispania Citerior*, com Sagunt, Oliva i Dénia (ARANEGUI 1981 i 1992; ARANEGUI, MANTILLA 1987; ENGUIX, ARANEGUI 1977; GISBERT 1987), al País Valencià, els esmentats vins de *Tarraco* són, en aquests moments, pràcticament desconeguts, i l'estudi dels recipients amforals que els contenien es troba a un nivell molt primari. Amb els materials que aquí presentem esperem contribuir a l'estudi dels esmentats recipients, la qual cosa sens dubte contribuirà a un millor coneixement sobre els esmentats vins tarraconenses.²

1. Vegeu PASCUAL 1974, MIRÓ 1988, ambdós amb bibliografia anterior i estat de la qüestió. Sobre marques d'àmfores en concret, vegeu PASCUAL 1991, *passim*.

2. Volem agrair la col·laboració prestada pels senyors Anna Mir, del Museu Arqueològic Salvador Vilaseca de Reus, i Valerià Romero, del Museu Municipal de Riudoms, per haver-nos permès amablement l'estudi dels materials objecte d'aquest treball, i per haver-nos atès en totes les consultes que els hem fet. Agraïm també al senyor Manuel-Jaume Massó, gran coneixedor de l'arqueologia romana del Baix Camp, el seu assessorament en totes les qüestions que li hem plantejat, així com al senyor Francesc Tarrats, del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, per haver-nos permès amablement contrastar alguns materials dels fons de l'esmentat museu, la qual cosa ens ha estat de gran utilitat per tal de completar el nostre estudi. Tanmateix, agraïm a Sílvia Carmona la seva col·laboració en la preparació de la part gràfica d'aquest treball.

Les fonts escrites

Plini (*Naturalis Historia* XIV, 71) diu que mentre les vinyes laietanes eren famoses per l'abundant vi que se n'obtenia, els tarraconenses i els lauronenses ho eren per la seva finor, així com els baleàrics es comparaven amb els millors d'Itàlia. Per la seva part Marcial, mentre que menysprea el vi laietà (I, 26.9; VII, 53.6), elogia el de *Tarraco*, del qual diu que tan solscedeix en qualitat als vins de Campània (Marcial XIII, 118). El vi de *Tarraco* és també lloat per Sili Itàlic (*Punica* III, 369 - 370; XV, 177) qui afirma que la ciutat és famosa pels seus vins, que únicament cedien en qualitat als del Laci.

Publi Anneu Florus, en un diàleg escrit vers els anys 102 - 106 dC, indica que a *Tarraco* la terra era fèrtil en els camps i més encara als turons, tot produint vi i blat tan bons com els d'Itàlia, i que no eren, en la collita de la tardor, inferiors a aquests darrers (*P. Anni Flori Vergilius orator ac poeta*; vegeu R. GROSSE, F.H.A., VIII, Barcelona, 1959).

S'ha suggerit (MIRÓ 1985, 105 - 106) que tant Sili Itàlic com Florus es limiten a repetir el que diu Marcial, en qui es duen inspirar;³ no hi ha dubte que els textos de Plini i Marcial tenen un major interès, atès que semblen reflectir una realitat contemporània a aquests autors. Tanmateix, i malgrat la positiva valoració que tant Plini com Marcial fan dels vins de *Tarraco* (en contraposició als propers productes laietans) les referències d'aquests autors no ens permeten deduir que els esmentats vins fossin objecte d'exportació, ni

3. Sobre els texts dels autors clàssics en relació al vi de *Tarraco*, vegeu MIRÓ 1985, pp. 105 - 106 i GIRALT 1987, p. 120.

ens proporcionen cap altra dada addicional. D'altra banda, i tot i que se l'ha considerat un simple seguidor de Marcial, el comentari de Florus sobre el fet que els camps i encara més els turons eren fèrtils en vinyes creiem que afegeix un interessant detall sobre la topografia del conreu d'aquests vins.

Des del punt de vista cronològic, podem concloure que les referències escrites al vi de *Tarraco* es situen totes elles en època flàvia i inicis del segle II dC. La contrastació d'aquesta evidència amb les troballes arqueològiques és un tema del qual ens ocuparem més endavant.

La producció amfòrica del vi de *Tarraco*. Evidència arqueològica

Hi ha diverses notícies referents a l'existència de forns ceràmics en els quals es fabricaven àmfores a les comarques de l'Alt Camp, Baix Camp i Tarragonès, que configuren l'anomenat Camp de Tarragona. Totes aquestes referències són molt desiguals, i en tot cas són força insuficients, atès que no existeix fins ara cap estudi detallat sobre la producció d'aquestes terrisseries. A més, el nivell de coneixement que en tenim és força deficient; no comptem ni tan sols amb una evidència estratigràfica i no s'ha efectuat cap excavació amb les suficients garanties científiques, per diverses causes. D'altra banda, a excepció del jaciment dels Antigons (Reus),⁴ els altres han proporcionat una quantitat relativament escadussera de material, excepte en algun cas.

Tanmateix, hi ha algunes referències a l'existència de diversos forns ceràmics (en alguns casos es conserva físicament el mateix forn) encara que no és possible establir quin tipus de materials s'hi coïa.

Tot seguit ens centrarem en l'estudi dels diversos jaciments en els quals s'ha documentat la producció d'àmfores, posteriorment ens ocuparem dels casos dubtosos i de les troballes soltes que, per una raó o altra, sigui convenient tenir en compte en relació a la temàtica que ens ocupa. A més, i per a més comoditat, agruparem els jaciments per comarques i per termes municipals.

1. *Jaciments amb producció d'àmfores*

ALT CAMP

ALCOVER

El Burguet

A la partida del Burguet, prop del barranc de Camps, amb motiu d'obrir-se una pista rural que comunica amb el camí vell de Reus, es trobaren diverses àmfores que aparegueren dispostes en fila i col·locades cap per avall; aquestes àmfores, com

observa Massó (1987, p. 53) no eren molt ben cuites.⁵ En els marges dels camps dels voltants s'han trobat peces mal cuites i fragments de tovots; probablement, com indica Massó, corresponen a les restes d'un forn romà que fou trobat fa anys en aquesta zona, i que segons la descripció de Vidal (recollida per Massó) era «un forn d'obra... que és sols la boca, la sola, feta d'un ciment negre molt consistent, y las parets fins á l'alçada de un home». Segons Vidal, les restes del forn havien resultat danyades per la construcció d'una petita masia (VIDAL 1897, 16-17; vegeu també BARBARÀ - CAVALLÉ 1982, 53 i 55), que Massó (1987, 54) no havia pogut localitzar.

Tant si corresponen les àmfores del Burguet al forn esmentat per Vidal com si no, sens dubte foren fabricades en un taller situat en aquest indret, ja que el fet que es tracti de peces mal cuites demostra que corresponen a un forn situat al Burguet.

Al Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca, de Reus, es conserven dos fragments de vora, coll, nanses i espatlles corresponents a sengles àmfores de la forma Dressel 2/4 (fig. 2, 1 - 2), que s'identifiquen amb les troballes publicades per Massó. En ambdós casos, l'argila és de color groc i de fractura rugosa, amb un desgreixant de quars i petits punts de color gris i marró (en un dels casos) i negre (en l'altre fragment). El diàmetre de la vora se situa al voltant dels 16,5 cm. Aquests fragments presenten la particularitat que la pasta és de textura molt tova, que es desfà amb facilitat, la qual cosa demostra sens dubte que es tracta de rebutjos de forn, que presenten un baix grau de cocció. Per aquesta raó, podem considerar un fet segur que al Burguet es produïren àmfores, la tipologia de les quals es redueix (almenys en base a les escadusseres dades conegudes) a la forma Dressel 2/4.

Les troballes del Burguet se situen a les rodalies del jaciment romà del Cogoll⁶ per la qual cosa és possible que els materials trobats al Burguet corresponguin a aquest mateix assentament.

BIBLIOGRAFIA

VIDAL 1897, 16 - 17. BARBARÀ, CAVALLÉ 1982, 53 i 55. MASSÓ 1987, 53 - 54.

BAIX CAMP

REUS

Els Antigons

La partida dels Antigons se situa a l'extrem oriental del terme de Reus, a uns 6 km de distància de Tarragona, gairebé immediatament al W - NW de la Canonja;⁷ el jaciment arqueològic era situat en un sòl

5. Una fotografia corresponent al moment de la troballa, que mostra la part superior de dues àmfores col·locades cap per avall, pot veure's en MASSÓ 1987, 52.

6. Sobre aquest jaciment, que sens dubte fou una important *villa*, vegeu Massó 1987, 49, 54.

7. Equivocadament Miró (1988, p. 53) atribueix aquest jaciment al terme municipal de la Canonja.

4. Les excavacions d'urgència dels Antigons, a Reus, deixen molt a desitjar en l'aspecte científic, a causa de les condicions desfavorables en què foren efectuades. A més, només se n'ha publicat referències sumàries, els resultats de les excavacions romanen gairebé totalment inèdits.

marró sobre dipòsits al·lòctons. Les seves coordenades geogràfiques són 41° 7' 52" de latitud i 1° 10' 47" de longitud i es troba a uns 50 - 60 m sobre el nivell del mar (CAPDEVILA - MASSÓ 1978, 312; MIRÓ 1988, 53).⁸ El topònim és prou significatiu, i té un bon paral·lel a Alacant (Tarradell 1970).

Després de la construcció d'un polígon industrial, el jaciment ha estat pràcticament destruït; tanmateix, prèviament s'hi varen dur a terme uns treballs de salvament, dirigits per L. Vilaseca, que s'iniciaren a mitjan novembre de 1976. A causa de les males condicions en què s'hagueren d'efectuar aquests treballs, no es coneixen dades estratigràfiques d'aquestes excavacions. Així doncs, la documentació arqueològica dels abundants materials que proporcionaren (actualment conservats al Museu Salvador Vilaseca de Reus) és força deficient.

Es trobaren dos forns (que foren destruïts poc després de la seva excavació) de planta rectangular, que corresponen als tipus 3a i 4a de la classificació de Flétcher (CAPDEVILA, MASSÓ 1978, 312; BERMÚDEZ, MASSÓ 1984-85, 66)⁹ en els quals es fabricaven àmfores.

Segons Miró (1988, 53) en aquest jaciment solament es va documentar la fabricació d'àmfores de la forma Dressel 2/4. Tanmateix, l'anàlisi dels materials trobats en aquesta excavació ens ha permès constatar que es produïren també en aquest taller àmfores de la forma Dressel 7/11.

Els materials amfòrics trobats al jaciment dels Antigons es conserven al Museu Arqueològic Salvador Vilaseca, de Reus. Consisteixen en trenta-nou fragments de vores corresponents a la forma Dressel 2/4 (fig. 2, 3 - 4; fig. 3, 1), cinc de la forma Dressel 7/11 (fig. 3, 2 - 3) i vint-i-un pivots, que no sabem a quina de les dues formes poden atribuir-se. D'altra banda, s'han comptabilitzat vint-i-vuit fragments informes d'àmfora tarraconense.

La coloració i textura de les argiles varia d'uns fragments als altres, encara que això és degut al diferent grau de cocció que s'ha constatat tant en peces crues (corresponents a evidents rebutjos de cocció) com en altres de major consistència; en el primer cas, les argiles són sempre de color groc-verdós, mentre que en el segon varien del beix al rosat. En qualsevol cas, aquestes argiles són sempre poroses i de fractura granulosa; el desgreixant és de quars, encara que va acompanyat de petites partícules de tonalitat fosca (grisa o negra), molt ben triturades, que igualen i freqüentment superen numèricament els fragments de quars. Els diàmetres de les vores també són variables: oscil·len entre els 15 i els 21 cm en les Dressel 2/4, encara que la majoria se situen entorn als 17 cm; en les Dressel 7/11 oscil·len entre els 18,5 i els 20,5 cm.

Com s'ha dit, alguns fragments, entre ells dos dels més complets (que inclouen la vora, el coll, les nanses i les espatlles) es trobaren, segons consta en l'etiqueta

que acompanya les peces, a l'interior i entre les voltes del forn número 2; es tracta de fragments crus, sense coure, per la qual cosa evidentment corresponen a rebutjos de forn que pràcticament poden considerar-se com trobats *in situ*. Aquest és el mateix cas de tres grans fragments de vora, colls i nanses de la forma Dressel 7/11, que en no haver estat cuits i haver-se trobat (com s'indica també en les etiquetes que els acompanyen) a l'interior del forn número 2, podem considerar sens dubte que corresponen a àmfores produïdes en aquest lloc.

Dels vint-i-un pivots que s'han trobat en aquest jaciment no podem proposar una identificació tipològica segura, atès que tant podrien correspondre a la forma Dressel 2/4 com a la Dressel 7/11; es tracta de bases acabades en una punta arrodonida, molt més fines i estilitzades que el típic pivot de perfil massiu i angulós que caracteritza (encara que no sempre) la forma Dressel 2/4. Tanmateix, pensem que, almenys en la seva majoria, corresponen a la forma Dressel 2/4, que té, com veiem, la primacia numèrica pel que fa a fragments tipològicament identificables. Sis d'aquests pivots presenten, a mitja alçada, sengles grafitis *pre-cocturam*; tres d'ells podrien correspondre a les lletres IL (fig. 4, 2), mentre que un altre sembla (i potser representa) una lletra B en posició invertida (fig. 3, 4). Un altre dels grafitis correspon a un motiu ovalat, mentre que l'altre pivot presenta una sèrie d'incisions que no poden identificar-se amb claredat a causa del mal estat del fragment.

BIBLIOGRAFIA

BALIL, RIPOLL 1952, 178. CAPDEVILA, MASSÓ 1976-77. MASSÓ 1978, 31. GORGES 1979: T - 35 (*sic*). BERMÚDEZ, MASSÓ 1984-85, 66. MASSÓ 1986. MIRÓ 1988, 53 i 54.

La Boada¹⁰

Aquest jaciment s'anomena també Espluga Pobra i Forn de Castellvell.¹¹ Les seves coordenades geogràfiques són 41° 10' 20" de latitud i 1° 05' 45" de longitud, i la seva alçada sobre el nivell del mar de 180/190 m.

Es coneix pels treballs de Vilaseca (1920, 270 i fig. 2), Sanz (1975, 112 i 113, + figs. 1 - 4) i Massó (1978, 29 i 30).¹² Té dos forns visibles, un dels quals, millor conservat que l'altre, correspon al tipus 4a de Flétcher. D'altra banda, en aquest indret s'han reconegut «ingents» quantitats de rebutjos de cocció de tégules, àmfores, etc., segons Bermúdez i Massó (1984 - 85, 65).

10. La denominació «La Boada» ens sembla més correcta que «La Buada», com l'anomenen Bermúdez i Massó.

11. Aquest darrer nom evidentment no correspon a la toponímia de la zona, sinó que es tracta sens dubte d'una denominació moderna deguda a algun dels seus prospectors.

12. Al text de Vilaseca hi ha un error (recollit al de Massó) d'atribució entre un segell del forn de Mas de Gomandí que ha d'ésser la P i la CR de la Boada (BERMÚDEZ, MASSÓ 1984-85, 65, notes 13 i 15).

8. Per a una descripció sumària de les troballes efectuades en aquest jaciment, vegeu CAPDEVILA, MASSÓ 1978, p. 313.

9. A més d'aquests, es va trobar un altre forn, de petites dimensions i del qual es conservava solament una paret lateral; en aquest forn es produïa ceràmica comuna romana.

L'any 1920, Vilaseca parlava ja de l'existència d'aquests dos forns. En una nota més recent, Vilaseca diu que el forn ocupava, juntament amb les seves instal·lacions, uns 250 metres quadrats; s'hi fabricaven també tègules i *dolia*. Estaria en relació amb una *villa*. Massó pensa, en base als dibuixos proporcionats, que en aquests forns es fabricaven àmfores de la forma Dressel 2/4. Les marques corresponents a aquest jaciment són CE (segons Massó), IR, P (en un coll, segons Vilaseca) i CR.SVA.¹³

Repartits entre el Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus i el Museu Arqueològic de Riudoms es conserven tres fragments de vores i colls, així com setze vores i cinc nanses, de la forma Dressel 2/4, tres fragments de vora de la forma Dressel 7/11, així com un pivot sencer i quatre fragmentaris. La coloració de les argiles varia entre el beix i el groc, passant pel taronja. Com a desgreixant s'aprecien fragments de quars, punts de color gris i algun marró, així com escadussers fragments de mica. Els diàmetres de les vores se situen al voltant dels 17 cm.

BIBLIOGRAFIA

VILASECA 1920, 270 i fig. 2. SANZ 1975, 112 - 113, + figs. 1 - 4. MASSÓ 1978, 29 - 30. MASSÓ 1983. BERMÚDEZ, MASSÓ 1984-85, 65, notes 13 i 15. MIRÓ 1988, 53.

El Vilar

Aquest jaciment s'anomena també Hort Lluny i Hort Pintat. Les seves coordenades geogràfiques són 1° 7' 14" / 41° 9' 36", i la seva altitud 110 msnm.

Es coneix solament pels esments fets per Brocà (1907, 8 - 14), Puig i Cadafalch (PUIG I CADAFALCH, FALGUERA I GODAY 1909, 168 i figs. 171 - 172) i Vilaseca (1920, 270 i fig. 1), a més d'alguna referència de Massó (1978, 24 - 25), qui rectifica l'error de Sanz, el qual suposa que el Vilar i Hort Lluny són dos jaciments diferents.

Al Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus es conserven una nansa d'àmfora de la forma Dressel 2/4 i alguns fragments de pivots.

13. No hem pogut localitzar ni al Museu Arqueològic Salvador Vilaseca de Reus ni al Museu Municipal de Riudoms cap d'aquestes marques (amb la possible excepció de la P), per la qual cosa ens limitem a recollir la referència existent; de tota manera, hem de fer constar que, atès que no les hem vistes, no sabem si es tracta efectivament de marques de fàbrica o de grafit.

D'altra banda, entre els materials procedents del jaciment de Mas de Gomandí que es conserven al Museu Municipal de Riudoms hi ha un fragment de coll d'àmfora amb la marca P en cartel·la rectangular. És possible que hi hagi un problema d'atribució en relació a aquesta marca, amb la qual cosa no podem restar segurs d'a quin dels dos jaciments correspon realment.

BIBLIOGRAFIA

BROCÀ 1907, 8 - 14. PUIG I CADAFALCH, FALGUERA I GODAY 1909, 168 i figs. 171 - 172. VILASECA 1920, 270 i fig. 1. MASSÓ 1978, 24 - 25. BERMÚDEZ, MASSÓ 1984-85, 65.

RIUDOMS

Mas d'Antoni Corts

Es coneix també com Mas d'en Corts o Forn del Roquí; es tracta d'un jaciment pràcticament inèdit. Les seves coordenades geogràfiques són: 41° 09' 45" de longitud i 1° 03' 40" de latitud; la seva altitud és de 170 msnm.

No s'ha localitzat el forn, però sí diversos fragments ceràmics amb coccio defectuosa (BERMÚDEZ - MASSÓ 1984 - 85, 66; aquests autors no especifiquen a quin tipus de materials fan referència), situats a poca distància del jaciment de Mas de Gomandí. Entre els materials trobats en aquest lloc s'han localitzat fragments d'àmfores de la forma Dressel 2/4.¹⁴

Al Museu Arqueològic de Riudoms es conserven set fragments de vores i colls i tres vores de la forma Dressel 2/4, un dels quals (fig. 4, 3) presenta la marca PILVAN (?) al coll,¹⁵ així com dos colls, en un dels quals apareix la mateixa marca ...ILVAN associada en la mateixa cartel·la a una altra, de la qual es llegeix solament ...AN (fig. 5, 1), mentre que en l'altre fragment s'aprecia part d'una marca de la qual es llegeix el text ...NA (fig. 5, 2). Es conserven també sis pivots, cinc dels quals amb sengles grafit *pre-cocturam*. Representen una R invertida, una possible àncora, dues línies paral·leles ondulades, tres petites línies incises i dues línies creuades; el sisè pivot presenta un grafit *post-cocturam*, que sembla consistir en una representació de les lletres HI. Les argiles d'aquests fragments presenten variacions de coloració, entre el beix i el groc verdós, passant pel beix marronós i el rosa. Els diàmetres de les vores es situen entre els 16,5 i els 18 cm.

BIBLIOGRAFIA

BERMÚDEZ, MASSÓ 1984-85, 66. ROMERO 1986, figs. 12 - 13. MIRÓ 1988, 54.

14. Malgrat que s'ha dit que a aquest indret ha estat atestada la forma Dressel 7/11, no hem pogut localitzar cap fragment d'aquesta forma. D'altra banda, a aquest jaciment s'ha atribuït la marca GALLI (Romero 1986); no hem pogut trobar cap fragment amb aquesta marca que es pugui atribuir a aquest jaciment, mentre que sí la tenim atestada entre els materials del Mas de Gomandí que es conserven al Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus. Per aquesta raó, creiem que existeix una confusió sobre aquesta marca, que probablement s'ha d'atribuir al Mas de Gomandí. Vegeu nota 17.

15. Atès que de la primera lletra d'aquesta marca es conserva solament la part superior, creiem que no és descartable que no es tracti d'una P, sinó d'una S retrògrada, en el qual cas la lectura correcta seria SILVAN, i es podria interpretar com *Silvan(i)*.

Mas de Gomandí

Aquest jaciment es coneix també com Mas de Coll, Forn de Maspujols i Forn del km 575 del FC.¹⁶ Les seves coordenades geogràfiques són: 41° 10' 15" de longitud i 1° 03' 20" de latitud. La seva altitud és de 190 msnm.

L'any 1907, en construir la línia de ferrocarril de Saragossa es trobaren diversos materials que demostraven l'existència d'un forn, consistents en fragments d'àmfores, tègules i altres ceràmiques. Segons Vilaseca abundaven les tègules, *imbrices*, plats, tenalles, *pondera*, etc. A més de fragments de *testa* i àmfores s'ha trobat un motlle de sigil-lata (Romero 1978 i 1986; Massó 1984).

Segons Pascual, al Museu de Reus es conserva la part superior d'una Dressel 2/4 procedent d'aquest lloc, i també una Dressel 7/11. Les marques, segons Vilaseca, són CR (en un coll), GALLIC, P i ...ILVAM (?) (Miró 1988, 52 - 53). De tota manera, aquesta darrera marca sembla correspondre al jaciment del Mas d'Antoni Corts, mentre que la CR és associable a la Boada, com indiquen Bermúdez i Massó (1984-85, 65, notes 13 i 15); no hem vist cap exemplar d'aquestes dues marques relacionable amb el jaciment de Maspujols.¹⁷

Al Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca, de Reus, es conserven dos fragments de vora i part del coll i les nanses (un d'ells amb la marca GALLIC) de la forma Dressel 2/4 (fig. 5, 3), un fragment de coll amb la marca P (fig. 5, 4) i un pivot amb un grafit *pre-cocturam* que representa una R invertida. En tots els casos la coloració de les argiles és groguenca i presenta com a desgredixant fragments de quars i punts de color gris; en un dels casos hi apareixen també partícules de color marró vermellós.

BIBLIOGRAFIA

PASCUAL 1974, 139 - 140. MASSÓ 1978, 30 - 31. BERMÚDEZ, MASSÓ 1984-85, 66. MASSÓ 1984. ROMERO 1986, figs. 5, 7, 10, 11 i 14. MIRÓ 1988, 52 - 53.

Terme de Vila-seca i Salou

Hi ha una notícia, sense confirmar, referent a l'existència d'un forn i a la troballa d'àmfores, prop del nucli urbà de Vila-seca, segons Serra Vilaró, qui diu: «una alfareria romana que està per excavar... en ella... se frabricaban ánforas» (SERRA VILARÓ 1930, 102; vegeu també BERMÚDEZ, MASSÓ 1984-1985, 66).

16. Sens dubte aquests noms (a excepció del de Maspujols, sense la paraula «forn») es deuen als prospectors que han visitat el jaciment.

17. Romero (1986) atribueix la marca GALLIC al Mas d'Antoni Corts, en la qual cosa és seguit per Miró (1988, 54); tanmateix, el fragment que hem localitzat al Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus es troba entre els materials corresponents al Mas de Gomandí, la qual cosa coincideix amb el que afirmava Vilaseca. Bermúdez i Massó (1984-85, 66) atribueixen també aquesta marca al Mas de Gomandí.

És possible que a aquest mateix taller correspongui el fragment de vora, part de la paret i arrencament de nanses que publica Tchernia (1971, 70, fig. 21) i que segons l'esmentat autor fou trobat per H. Vertet entre Cambrils i Salou, juntament amb d'altres restes ceràmiques atribuïbles al tester d'una terrisseria. Aquest fragment presenta un llavi amb un perfil marcadament triangular, característica que, tot i que no és habitual entre les Dressel 2/4 hispàniques, hem observat en altres exemplars del Camp de Tarragona.

BIBLIOGRAFIA

SERRA VILARÓ 1930, 102. TCHERNIA 1971, 70. BERMÚDEZ, MASSÓ 1984-1985, 66.

TARRAGONÈS

CREIXELL

Urbanització «Rincón del César»

L'any 1989 es dugué a terme en aquest indret, situat prop del mar, una excavació d'urgència (dirigida per G. Foguet i M. Güell) aprofitant unes obres realitzades a l'esmentada urbanització.¹⁸

S'hi varen trobar, juntament amb d'altres restes arquitectòniques, uns dipòsits de decantació d'argiles relacionables amb un probable forn de ceràmica; aquests dipòsits foren abandonats, segons els seus excavadors, a finals de la primera meitat del segle III. D'altra banda, les restes trobades evidencien l'existència d'un forn on es produïa ceràmica comuna, tègules, *imbrices* i «de forma molt particular» àmfora de la forma Dressel 2/4. Sembla ésser que el forn no funcionava ja durant la segona meitat del segle II, per la qual cosa es pot suposar que la producció d'àmfores s'acabaria en la primera o, com a molt tard, la segona meitat de l'esmentada centúria (ARBELOA 1990, 213).

BIBLIOGRAFIA

ARBELOA 1990, 213 i 214 (fa referència a les memòries d'excavació, inèdites, de Güell i Foguet).

Casos dubtosos o de producció incerta

Existeixen alguns jaciments (tots situats a la comarca del Baix Camp) dels quals no és possible precisar si hi hagueren o no forns d'àmfores, ja que els indicis amb què comptem són molt poc

18. Creiem que seria molt més interessant recollir el topònim que sens dubte existeix en aquest lloc, malgrat que els seus excavadors prefereixen designar el jaciment amb el nom de la urbanització que actualment existeix al seu emplaçament. Com que desconeixem aquest topònim no podem esmentar-lo, tot i que insistim que seria, al nostre entendre, molt més correcte el seu ús en relació al jaciment que el nom que ha estat publicat.

explícits; aquests darrers es redueixen a la troballa de fragments ceràmics o bé de restes arquitectòniques de forns, la producció dels quals és impossible de determinar.¹⁹

Timba del Castellot (Riudoms)

En un possible forn, es trobaren les marques EVPRA i LCM (ROMERO 1986, figs. 1 - 2. MIRÓ 1988, 54). Al Museu Arqueològic de Riudoms es conserva un fragment de coll d'àmfora (fig. 5, 5), amb la marca EVPRA.²⁰ De tota manera, les troballes efectuades en aquest jaciment no permeten documentar amb seguretat l'existència d'un forn situat en aquest indret (no es coneixen estructures relacionables amb cap forn, ni ceràmiques amb rebutjos de cocció, ni quantitats importants d'àmfores que permetin hipotetitzar la seva existència) amb la qual cosa aquests segells amfòrics, malgrat que corresponen, sens dubte (segons es desprèn de les seves característiques físiques), a la producció amfòrica tarraconense, no poden atribuir-se amb seguretat a un taller situat en aquest lloc.

BIBLIOGRAFIA

ROMERO 1986, figs. 1 - 2. MIRÓ 1988, 54.

El Brugar (Reus)

Segons informacions locals recollides per Bermúdez i Massó (1984-1985, 66) en aquest lloc hi havia un forn del mateix tipus que el de la Boada, encara que no existeixen evidències sobre el tipus de materials que s'hi fabricaven.

19. Encara que no es tracta d'una troballa relacionada amb la producció d'àmfores, cal dir que a la Comarca del Baix Camp, i concretament en una *villa* romana situada al costat del velòdrom de Mont-roig, fou trobat un motlle de *terra sigillata* (BERMÚDEZ, MASSÓ 1984 - 85, 67). Encara que es tracta d'una dada aïllada, no deixa de tenir el seu interès en el marc de la producció ceràmica a l'Ager *Tarraconensis*.

Val a dir també que, malgrat que ha estat publicat que al jaciment de Molins Nous (Riudoms), en un possible forn, es va trobar un fragment d'àmfora amb la marca SPP (ROMERO 1986, fig. 6. MIRÓ 1988, 54), hem pogut veure aquest fragment (que es conserva al Museu Municipal de Riudoms). Per aquesta raó, podem afirmar que no es tracta realment d'una marca, sinó d'un grafit, que es troba incís en un fragment d'àmfora africana, per la qual cosa no té cap relació amb la producció tarraconense i ha d'eliminar-se de la llista de marques relacionades amb aquesta producció.

D'altra banda, la troballa d'un taller d'àmfores a Tivissa, a la comarca de la Ribera d'Ebre (TCHERNIA 1972, 63 - 69; TCHERNIA 1979; PALLARÉS 1982; NOLLA, PADRÓ, SANMARTÍ 1980; MIRÓ, PALLARÉS, GRACIA 1987-1988; REVILLA 1993 *passim*), en un terreny força accidentat, podria hipotèticament relacionar-se amb el vi de *Tarraco*, tot i que l'esmentada terrisseria era molt allunyada d'aquesta ciutat. Aquest taller sembla tenir un origen més antic que els del Camp de Tarragona, atès que entre les formes d'àmfores produïdes hi ha la Pascual 1, que és absent als tallers que s'estudien en aquest treball.

20. No hem pogut localitzar el fragment amb la marca LCM, esmentat per Romero.

BIBLIOGRAFIA

BERMÚDEZ, MASSÓ 1984-85, 66.

Consideracions sobre el tema

Com ja hem dit anteriorment, el coneixement que es té actualment sobre la producció vinària i, més concretament, sobre la fabricació d'àmfores al Camp de Tarragona és força deficient, sobretot a causa de la manca d'evidències arqueològiques i, molt especialment, d'excavacions efectuades amb rigor científic. Per aquesta raó, l'estudi dels fragments d'àmfores als quals ens referim al present estudi és sens dubte de gran interès per a intentar efectuar una aproximació al tema.

No comptem amb cap exemplar complet procedent dels tallers que hem estudiat; tanmateix, no hi ha dubte que corresponen a produccions localitzades al Camp de Tarragona les àmfores trobades a l'anomenat «derelict de Berà». Sobre aquest jaciment submarí s'han publicat solament algunes referències (BERGES 1968-1970; PÉREZ 1982; CORSI-SCIALLANO - LIU 1985, 153; IZQUIERDO 1993), no havent estat mai objecte d'un estudi sistemàtic, fins al punt que fins i tot es desconeix la seva ubicació exacta.²¹ Aquestes àmfores, que es conserven al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, presenten, a grans trets, totes les característiques pròpies de l'anomenada «producció tarraconense».

D'entre els materials amfòrics que hem estudiat destaca, per la seva abundància i estat de conservació, el lot trobat al jaciment dels Antigons. Tant en els materials recollits en l'esmentat jaciment com en d'altres dels conjunts estudiats (principalment el Mas de Gomandí i el Mas d'Antoni Corts, al terme municipal de Riudoms) s'hi aprecien una sèrie de característiques comunes que creiem que permeten diferenciar les produccions del Camp de Tarragona de les altres produccions amforals de la *Hispania Citerior*, singularment de les àmfores laietanes. Les argiles de les àmfores que hem estudiat presenten un abundant desgreixant (bastant ben molt i de dimensions mitjanes) que consisteix, no solament en les partícules de quars blanc que caracteritzen la típica «producció tarraconense» (i que, d'altra banda, s'aprecia principalment en les produccions de l'àrea laietana, especialment del Maresme), sinó en la presència, en igual o major quantitat, d'altres partícules de color gris o negre, que creiem (en base a la inspecció visual, atès que no s'hi han efectuat anàlisis petrogràfiques) que es tracta igualment de quars, encara que de tonalitats fosques.

D'altra banda (i tot i tenint en compte que en tractar-se de materials trobats en el seu propi centre de producció hem de considerar aquest argument amb força precaució) cal també fer notar que, malgrat no existir una uniformitat en la coloració d'aquests fragments amfòrics, la tendència general apunta vers

21. Segons fonts orals recollides per Izquierdo (1993) aquest derelict no es troba situat davant del terme municipal de Roda de Berà, sinó en aigües de Creixell.

unes coloracions groguenques que semblen indicar que les produccions del Camp de Tarragona, en comparació amb els propers tallers de Tivissa i de l'àrea laietana, es caracteritzen per tenir un menor grau de cocció en les seves àmfores.²²

En l'aspecte tipològic convé també fer una sèrie de consideracions. Les formes que es produïren en aquests forns són les Dressel 2/4 i Dressel 7/11. Pel que fa a les primeres, tot i que es poden considerar dintre de les característiques «standard» de la forma, s'aprecia certa tendència a un perfil triangular en els llavis, com ja va assenyalar Tchernia (1972, 70) en relació a l'exemplar del suposat taller de Salou, malgrat que aquesta no és una norma fixa.

La producció de les formes Dressel 2/4 i 7/11 és atestada als Antigons (amb clars exemplars corresponents a rebutjos de forn) i, sense la mateixa seguretat, als jaciments de la Boada i Mas de Gomadí. La producció de la forma Dressel 2/4 és atestada al jaciment del Burguet (Alcover), amb rebutjos de forn, documentant-se també aquesta forma amforal al Vilar (Reus) i Mas d'Antoni Corts (Riudoms), així com a la urbanització «Rincón del César» (Creixell). La presència d'aquestes formes, principalment de la Dressel 2/4, juntament amb l'absència de la forma Pascual 1, permet suposar que l'inici de la producció d'àmfores a l'*Ager Tarraconensis* és més tardana que a les comarques barcelonines del Vallès i el Maresme i en el taller de Tivissa (Ribera d'Ebre), on s'envasaven els vins laietans als quals es refereixen Plini i Marcial (i en els quals s'atesta la producció d'àmfores de la forma Pascual 1). Per tant, podem suposar que les terrisseries del Camp de Tarragona varen començar la seva producció en un moment avançat de l'imperi d'August, si no més tard encara; l'absència de contextos estratigràfics ens impedeix precisar aquest punt.

És força interessant constatar la coincidència cronològica de l'aparició d'aquestes produccions amb el canvi d'orientació del comerç dels vins «tarracònens» que, encara que durant la primera meitat del govern d'August es dirigien preferentment a les Gàl·lies i al *limes* germànic, a partir de finals del període d'August i en temps de Tiberi s'orienten principalment en direcció a Itàlia, tal i com s'aprecia perfectament en la ruta marcada pels derelictes localitzats (CORSI SCIALLANO, LIOU 1985). Tanmateix, no comptem amb l'evidència que els vins produïts al Camp de Tarragona formessin part d'aquest corrent d'exportació, tot i que això ens sembla força probable; l'anomenat derelict de Berà tendeix a confirmar aquest supòsit.

22. Hem pogut efectuar una comprovació visual de les àmfores de Tivissa que es conserven al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, gràcies a l'amabilitat del seu director, Francesc Tarrats. Els materials de Tivissa presenten una cocció més perfecta, amb coloracions netament vermelloses, i una major depuració de les argiles, alhora que la fractura dels fragments és molt més uniforme. D'altra banda, com a desgredant s'aprecia el característic quars blanc, i no hi apareixen les partícules fosques que presenten els exemplars del Camp de Tarragona.

Cal fer notar que a la terrisseria dels Antigons, que és la millor coneguda de les aquí estudiades, no s'hi han localitzat estampilles d'àmfores, per la qual cosa probablement els productes de l'esmentat centre no tenien segells. D'altra banda, de les escadusseres marques localitzades en aquests jaciments ens manquen paral·lels coneguts d'altres llocs; per aquestes raons, intentar rastrejar la comercialització exterior d'aquestes àmfores resulta molt difícil. Potser una revisió de les àmfores Dressel 2/4 i 7/11 d'aquesta producció que no porten segells podria donar alguna llum sobre aquesta qüestió, tenint en compte les característiques abans indicades sobre l'especificitat dels desgredants de les seves argiles. Pel que fa als grafit, que es troben situats sempre al pivot, desconeixem quin pot ésser el seu significat, encara que ens sembla probable que tinguin la seva explicació en la dinàmica de producció del taller (per exemple, per tal de diferenciar unes fornades d'altres); no creiem que es tracti d'elements identificadors d'un centre de producció concret, atès que un mateix grafit s'ha detectat en tallers diferents.

Com s'ha pogut comprovar, el panorama general de la producció del vi i els seus corresponents envasos amforals a les comarques del Camp de Tarragona resulta encara molt pobre, fonamentalment per manca d'informació arqueològica. Esperem que en el futur hi hagi un major coneixement d'aquestes terrisseries, que permeti efectuar l'estudi arqueològic de la comercialització d'aquests vins a través de les àmfores, cosa que fins ara no s'ha aconseguit.

Conclusions

— La producció d'àmfores en les quals s'envasaven els vins de *Tarraco* s'inicià durant l'imperi d'August o, en tot cas, en el decurs del segle I (com es desprèn de la tipologia de les àmfores). Els esments fets per Plini i Marcial, en lloar la qualitat d'aquests vins, fan pensar que eren exportats a Roma. Desconeixem el moment final d'aquestes exportacions, malgrat que és probable que no vagin més enllà del final del segle I dC.

— La geografia de la producció dels vins tarracònens abasta les actuals comarques del Baix Camp (d'on procedeix la major part de l'evidència coneguda), Alt Camp i Tarragonès. Es troba, doncs, força ben repartida per tot l'*Ager Tarraconensis*. La distribució creiem que és bastant aleatòria, i la major concentració de troballes al Baix Camp probablement s'explica per tractar-se d'una zona prospectada més intensament que l'Alt Camp i el Tarragonès.

— Els tipus d'àmfores localitzats en aquestes terrisseries corresponen a les formes Dressel 2/4 i Dressel 7/11. La primera forma apareix en tots els casos i la segona és menys abundant, com s'aprecia al jaciment dels Antigons. Probablement ambdues servien per a envasar-hi vi.

— Els desgredants de les argiles d'aquestes àmfores mostren unes característiques peculiars, atès que juntament amb els fragments de quars blanc típics de les àmfores produïdes a l'àrea catalana apareixen altres partícules (en igual o major nombre) de color gris o

negre, que creiem (a manca d'anàlisis petrogràfiques) que poden correspondre a quarzos de tonalitats més fosques.

— Les àmfores produïdes a les terrisseries aquí estudiades no tenien en alguns tallers marques de terrisser (els Antigons), mentre que en d'altres l'evidència existent és, de moment, molt parcial.

Addenda

Després d'haver lliurat a la impremta aquest treball hem tingut coneixement de l'aparició d'un opuscle d'Albert Vilaseca titulat *Creixell. «La Clota», un*

assentament romà, publicat a Creixell (Tarragonès) l'any 1994. En aquest treball es publiquen materials i referències que indiquen que a la Clota hi havia una terrisseria que produïa àmfores de la forma Dressel 2/4. Els perfils que es reproduïen d'aquests materials són molt similars als que hem estudiat nosaltres; també és interessant assenyalar que, igual que als Antigons, no s'ha constatat l'existència d'estampilles i sí, en canvi, de diversos grafits, entre els quals hi ha també la representació de la lletra R.

Ramon Járrega

Universitat de Girona

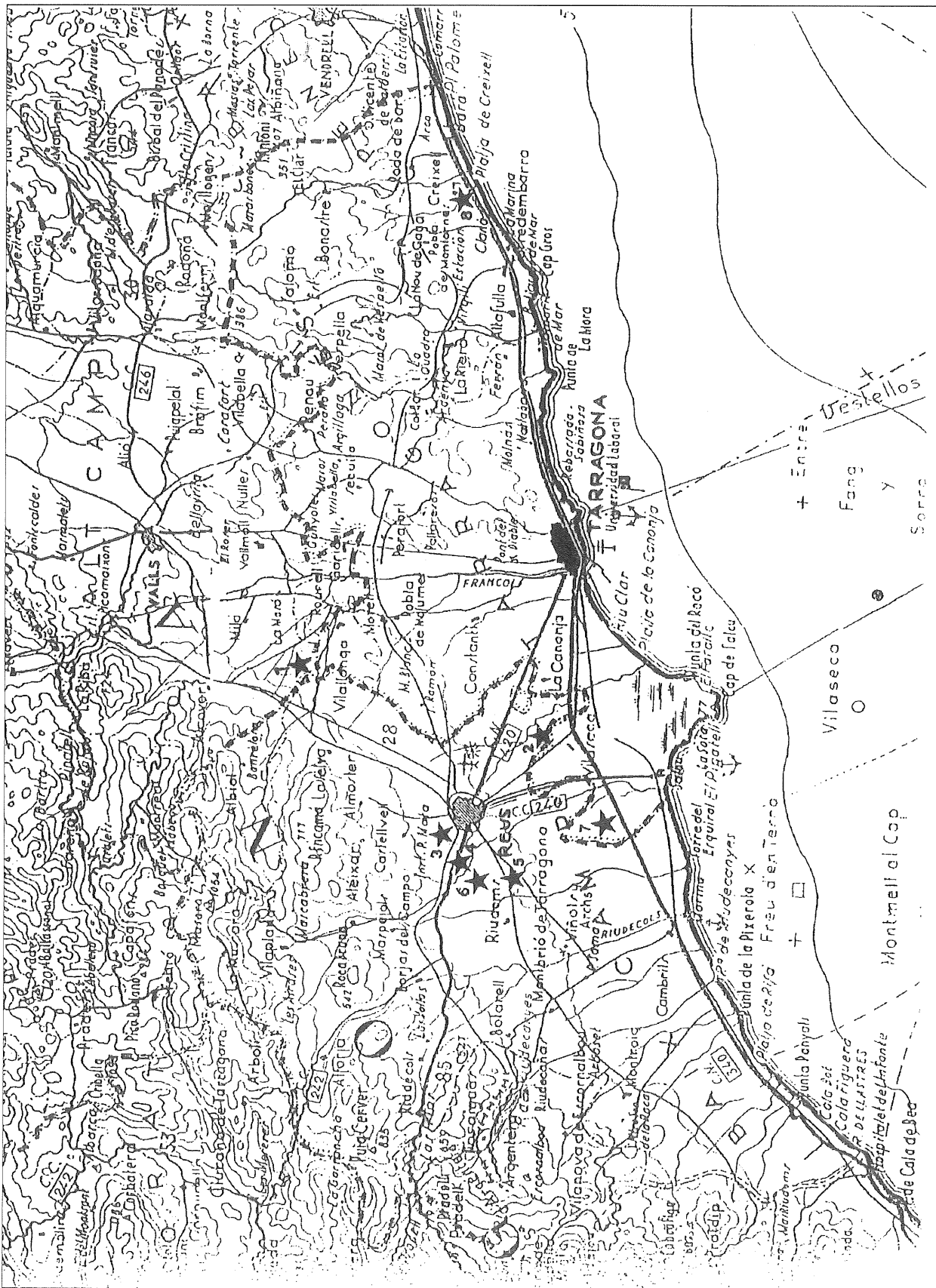

Figura 1. - Situació geogràfica dels jaciments arqueològics amb producció d'àmfores situats al Camp de Tarragona: 1. El Burguet (Alcover, Alt Camp). — 2. Els Antigons (Reus, Baix Camp). — 3. La Boada (Reus, Baix Camp). — 4. El Vilar (Reus, Baix Camp). — 5. Mas d'Antoni Cortés (Riudoms, Baix Camp). — 6. Mas de Gomandí (Riudoms, Baix Camp). — 7. Terme municipal de Vila-seca i Salou (Baix Camp). — 8. Urbanització «Rincón del César» (Creixell, Tarragonès).

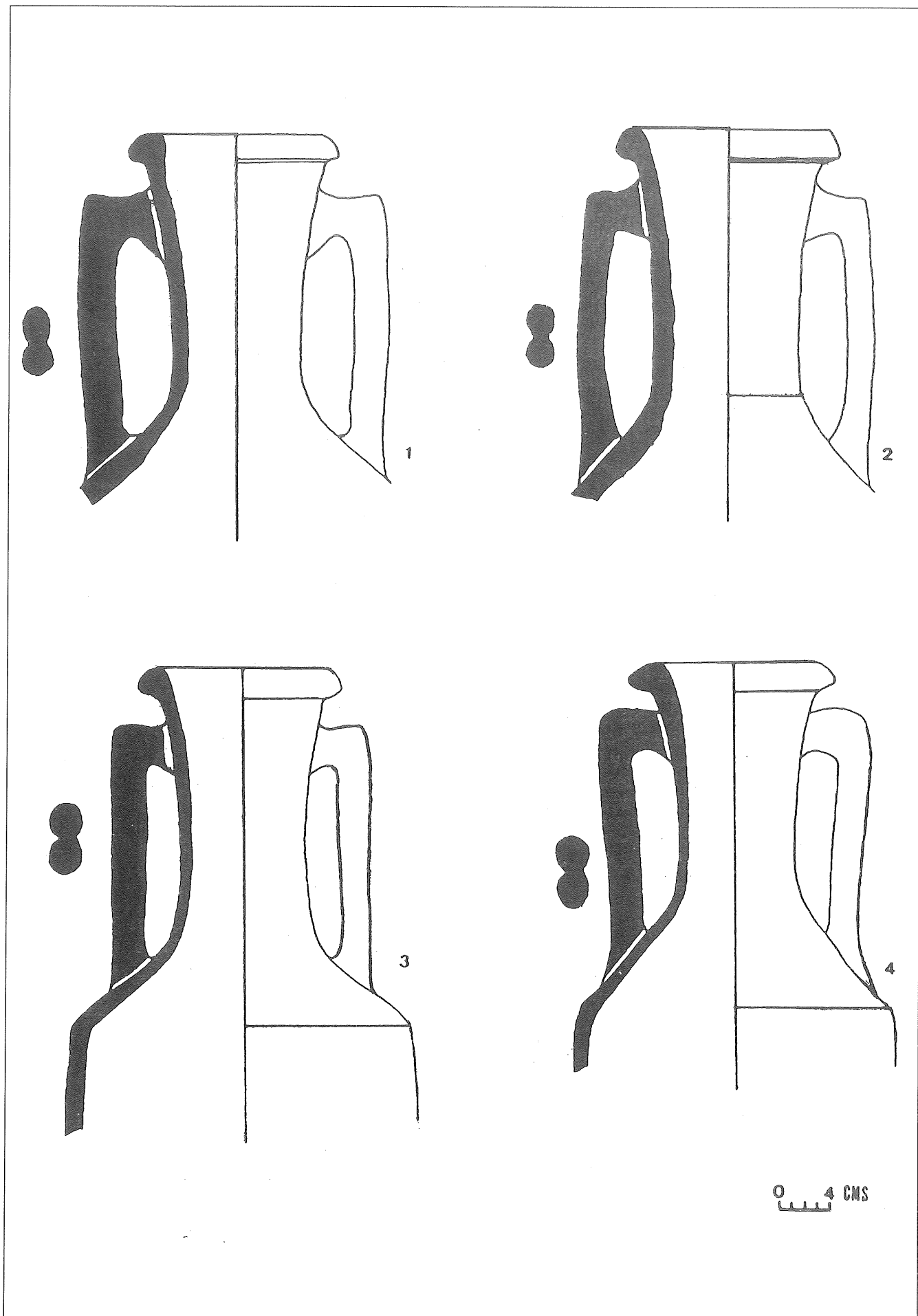

Figura 2. - Fragments d'àmfores de la forma Dressel 2/4. — 1 i 2. El Burguet (Alcover, Alt Camp). — 3 i 4. Els Antigons (Reus, Baix Camp).

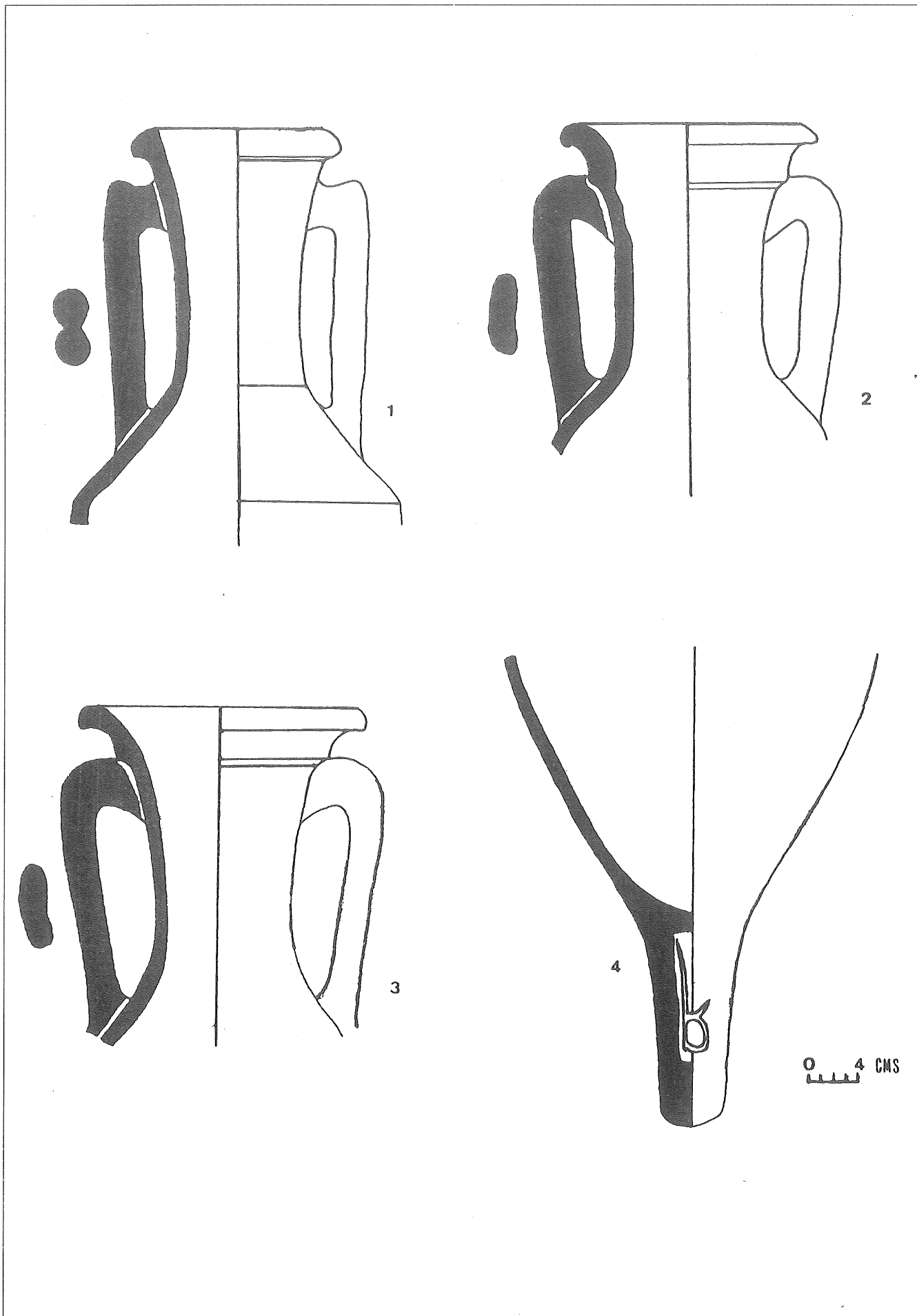

Figura 3. - Materials d'Els Antigons (Reus, Baix Camp). — 1. Fragment de la forma Dressel 2/4. — 2 i 3. fragments de la forma Dressel 7/11. — 4. pivot amb grafit.

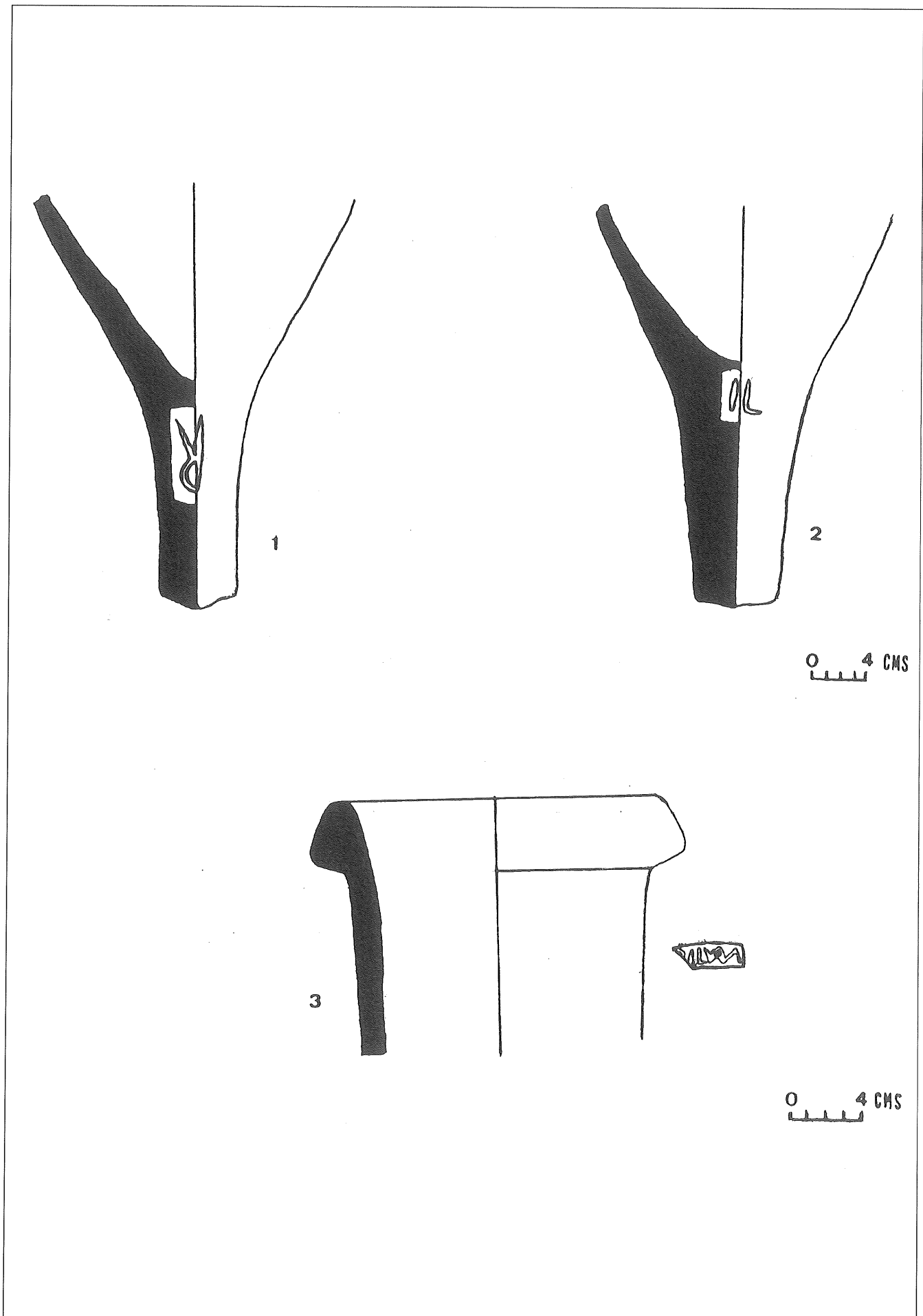

Figura 4. - 1. Pivot amb grafit del Mas de Gomandí (Riudoms, Baix Camp). — 2. pivot amb grafit d'Els Antigons (Reus, Baix Camp).
— 3. fragment d'àmfora de la forma Dressel 2/4, amb la marca ...PILVAM, del Mas d'Antoni Cortes (Riudoms, Baix Camp).

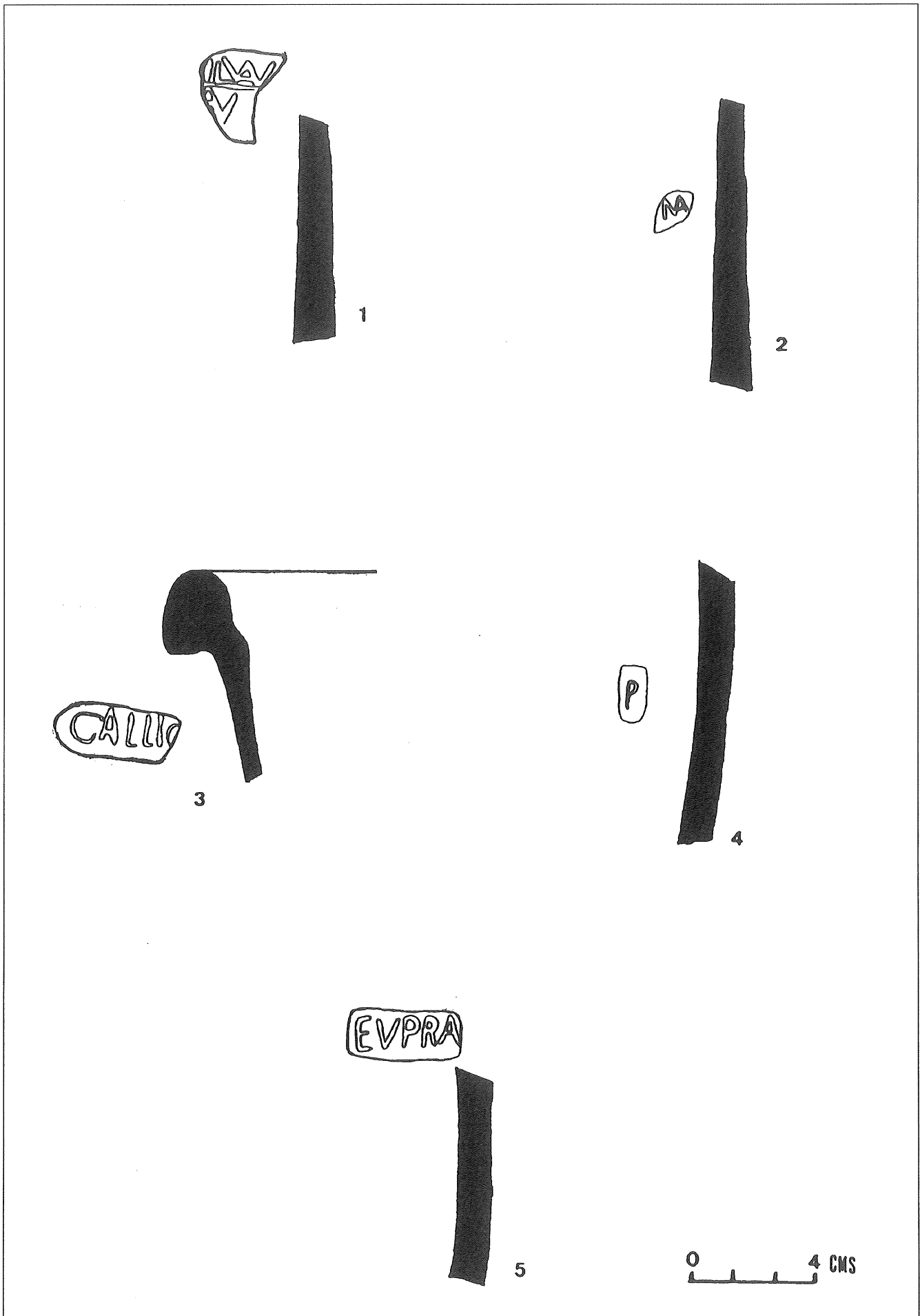

Figura 5. - Fragments d'àmfores amb marca. — 1 i 2. Mas d'Antoni Corts (Riudoms, Baix Camp), marques ...PILVAM /... AN i ...NA.
 — 3 i 4. Mas de Gomandí (Riudoms, Baix Camp), marques GALLIC i P. — 5. Timba del Castellot (Riudoms), marca EV PRA.

Bibliografia

ARANEGUI 1981

C. Aranegui, 1981: Ánforas romanas en el País Valenciano: estado de la cuestión, *Archivo de Prehistoria Levantina*, XVI, 529 - 538. València.

ARANEGUI 1992

C. Aranegui, 1992: Testimonios del vino saguntino, entre otras cuestiones, *Miscel·lània arqueològica a Josep M. Recasens*, 35 - 43. Tarragona.

ARANEGUI, MANTILLA 1987

C. Aranegui, A. Mantilla, 1987: La producción de ánforas Dr. 2-4 de Sagunto, *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, 100 - 104. Badalona.

ARBELOA 1990

J. Arbeloa, 1990: Prospeccions i excavacions arqueològiques, *Butlletí Arqueològic*, època V, 12, 119 - 265. Tarragona.

BALIL, RIPOLL 1952

A. Balil, E. Ripoll, 1952: Actualidad arqueológica de Cataluña durante los años 1950 y 1951, *Archivo Español de Arqueología*, XXV, 178 - 186. Madrid.

BARBARÀ, CAVALLÉ 1982

A. Barbarà, J. Cavallé, 1982: *Guia d'Alcover*. Tarragona.

BERGES 1968-70

M. Berges, 1968-70: Los hallazgos arqueológicos submarinos ingresados en el Museo Arqueológico de Tarragona, *Boletín Arqueológico*, 8 + figs. 1 y 2.

BERMÚDEZ-MASSÓ 1984-85

A. Bermúdez, M. J. Massó, 1984 - 85: El horno

cerámico del «Barranc de la Premsa Cremada» (Botarell, Tarragona), *Butlletí Arqueològic*, època V, 6 - 7, 63 - 106. Tarragona.

BROCÀ 1907

G. M. Brocà, 1907: Reus: etimología de su nombre. Recientes descubrimientos, *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 25, 8 - 14. Barcelona.

CAPDEVILA, MASSÓ 1976-77

R. Capdevila, M. J. Massó, 1976-77: Trabajos de salvamento en la villa romana de «Els Antigons», Reus, *Boletín Arqueológico*, 312 - 313, + 4 figs. Tarragona.

CORSI-SCIALLANO, LIOU 1985

M. Corsi-Sciallano, B. Liou, 1985: Les épaves de Tarraconaise à chargement d'amphores Dressel 2-4, *Archaeonautica*, 5. París.

ENGUIX, ARANEGUI 1977

R. Enguix, C. Aranegui, 1977: *El taller de ánforas romanas de Oliva (Valencia)*, SIP, serie de trabajos varios, 54. Valencia.

FLÉTCHEr VALLS 1965

D. Flétcher Valls, 1965: Tipología de los hornos cerámicos romanos de España, *Archivo Español de Arqueología*, XXXVIII, 170 - 174. Madrid.

GIRALT 1987

O. Giralt, 1987: El conreu de la vinya a la Hispània romana, *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, 118 - 122. Badalona.

GISBERT 1987

J. A. Gisbert, 1987: La producció de vi al territori de Dianium durant l'Alt Imperi: el taller d'àmfores de la vil·la romana de l'Almadrava (Setla - Mirarosa - Mirafior), *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, 104 - 118. Badalona.

GORGES 1979

J. G. Gorges, 1979: *Les villes hispano-romaines. Inventaire et problématique archéologiques*. Bordeus.

HERNÁNDEZ SANAHUJA, MORERA 1892

B. Hernández Sanahuja, E. Morera, 1892: *Història de Tarragona*. Tarragona.

IZQUIERDO 1993

P. Izquierdo, 1993: Derelicta Berà II, Creixell, *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982 - 1989*, 268. Barcelona.

MANACORDA 1977

D. Manacorda, 1977: Anfore spagnole a Pompei, *L'instrumentum domesticum di Ercolano e Pompei nella prima età imperiale*, 121 - 133. Roma.

MASSÓ 1978

M. J. Massó, 1978: *Reus, Prehistòria i Antiguitat (Un estudi arqueològic dels nostres camps)*. Reus.

MASSÓ 1983

M. J. Massó, 1983: El forn romà de l'Espluga Pobra de Reus, *Actualitat de Reus*, 47, 7. Reus.

MASSÓ 1984

M. J. Massó, 1984: Velles troballes a la vil·la romana de Mas de Gomandí, *Lo Floc*, 56 (maig 1984), 14 - 19 i 58 (juliol - agost 1984), 6 - 7. Riudoms.

MASSÓ 1986

M. J. Massó, 1986: Les bòbiles romanes del Baix Camp. Com es coïen les àmfores, *L'Om*, 209 (maig 1986), 21. Riudoms.

MASSÓ 1987

M. J. Massó, 1987: El terme d'Alcover a l'Antiguitat, DD.AA. *Alcover. Estat de la qüestió*, 37 - 56. Alcover.

MIRÓ 1981-1982

J. Miró, 1981 - 1982: Les marques C. Mussidi Neptis i Philodamus i la producció d'àmfores Dressel 28 i Dressel 7-11 a Catalunya, *Pyrenae*, 17 - 18, 335 - 342. Barcelona.

MIRÓ 1982-1983

J. Miró, 1982 - 83: La producció d'àmfores al Maresme: una síntesi, *Laietània*, 2 - 3, 228 - 244. Mataró.

MIRÓ 1985

J. Miró, 1985: Les fonts escrites i el vi del «Conventus Tarraconensis» *Pyrenae*, 21, 105 - 112. Barcelona.

MIRÓ 1988

J. Miró, 1988: La producció de ánforas romanes en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I aC - I dC), *BAR, International series*, 473. Oxford.

MIRÓ, PALLARÈS, GRACIA 1987-1988

J. Miró, R. Pallarès, F. Gracia, 1987-1988: Una aportación al conocimiento de la producción anfórica romana en Tarragona. El horno de l'Aumedina, Tivissa (Ribera d'Ebre, Tarragona), *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 13, 275 - 290. Castelló.

NOLLA, PADRÓ, SANMARTÍ 1980

J. M. Nolla, J. Padró, E. Sanmartí, 1980: Exploració preliminar del forn d'àmfores de Tivissa (Ribera d'Ebre), *Cypselà III*, 193 - 218. Girona.

PALLARÈS 1982

R. Pallarès, 1982: L'Aumedina, Tivissa, en DD.AA., *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, 352 - 353. Barcelona.

PASCUAL 1974

R. Pascual, 1974: Sobre una estampilla anfórica de Ampurias, *Miscelánea Arqueológica*, II, 139 - 144. Barcelona.

PASCUAL 1977

R. Pascual, 1977: Las ánforas de la Layetania, *Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'étude des amphores*, 47 - 96. Roma.

PASCUAL 1987

R. Pascual, 1987: La Lauro vinícola, *I Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana*, 435 - 439. Granollers.

PASCUAL 1991

R. Pascual, 1991: *Índex d'estampilles sobre àmfores catalanes*. Cuadernos de Arqueología, 5. Barcelona.

PÉREZ 1982

W. Pérez, 1982: Derelicta de Roda de Barà, *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, 345. Barcelona.

PUIG I CADAVALCH, FALGUERA I GODAY 1909

J. Puig i Cadafalch, Falguera i Goday 1909: *L'arquitectura romànica a Catalunya. Els precedents*, vol. I. Barcelona.

REVILLA 1993

V. Revilla, 1993: *Producción cerámica y economía rural en el Bajo Ebro en época romana. El alfar de l'Aumedina, Tivissa (Tarragona)*. Barcelona.

ROMERO 1978

V. Romero, 1978: Horno romano de cerámica, *L'Om*, 117 (juliol 1978), 3. Riudoms.

ROMERO 1986

V. Romero, 1986: Els forns de ceràmica romana al Baix Camp, *L'Om*, 22/3 i 23/7, 18 - 19 i 38 - 39. Riudoms.

SANZ 1975

M. Sanz, 1975: Hallazgos romanos en Reus, *Boletín Arqueológico*, 112 - 114. Tarragona.

SERRA VILARÓ 1930

J. Serra Vilaró, 1930: *Excavaciones en la Necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, 111. Madrid.

TARRADELL 1970

M. Tarradell, 1970: Els Antigons - Lucentum (Una ciudad romana en el casco urbano de Alicante): La ciudad romana y sus problemas, *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 8. València.

TCHERNIA 1971

A. Tchernia, 1971: Les amphores vinaires de Tarraconaise et leur exportation au début de l'Empire, *Archivo Español de Arqueología*, 44, 38 - 85. Madrid.

TCHERNIA 1979

A. Tchernia, 1979: L'atelier d'amphores de Tivissa et la marque «Sex. Domiti», *Mélanges offerts à Jacques Heurgon*, 973 - 979. Roma.

TCHERNIA 1986

A. Tchernia, 1986: *Le vin de l'Italie romaine. Essai d'histoire économique d'après les amphores*. Roma.

TCHERNIA, ZEVI 1974

A. Tchernia, F. Zevi, 1974: Amphores vinaires de Campanie et de Tarraconaise à Ostie, *Recherches sur les amphores romaines*, 35 - 67. Roma.

VIDAL 1897

C. Vidal, 1897: *Alcover. Monografia històrica*. Alcover.

VILASECA 1920

S. Vilaseca, 1920: Petites addicions a la història de la Tarragona romana, *Revista del Centre de Lectura de Reus*, 15, 270, + figs. 1 - 2. Reus.